

İkinci Meşrutiyet Döneminde Kâmil Paşa'nın İktidardan Düşürülmesi ve Askerlerin Buna Etkisi*

The Overthrow of Kamil Pasha in the Second Constitutional Period and the Role of Soldiers

Ahmet Ali Gazel**

Öz

İkinci Meşrutiyet'in ilanının hemen sonrası Said Paşa'nın istifasıyla Sadrazamlığa Kâmil Paşa tayin edilmiştir. İlk başlarda Kâmil Paşa'nın İttihat ve Terakki ile ilişkileri iyi gitmiş, ancak İttihat ve Terakki'nin hükümete müdahaleleri arttıkça bu ilişki bozulmuştur. İttihatçılar arasındaki anlaşmazlığı gören Kâmil Paşa, kendi iktidarını güçlendirmek için 10 Şubat 1909 tarihinde Harbiye ve Bahriye Nazırlarını değiştirmiştir. Bu değişiklik muhalefeti memnun ederken, diğer taraftan hem İttihatçıların hem de askerlerin tepkisine neden olmuştur. İstanbul'da bulunan askeri gemilerin kaptanlarının seçtikleri temsilciler Sadrazamı ziyaret ederek yeni Bahriye Nazırının atanmasından dolayı rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir. Askerlerin rahatsızlığından da destek alan İttihatçılar, Kâmil Paşa'yı iktidardan düşürmek için 11 Şubat 1909 tarihinde arka arkaya altı gensoru önergesi vermişlerdir.

Kâmil Paşa Meclis'e gelmemiş ve gensoru müzakereleri de askerlerin kontrolü ve baskısı altında devam etmiştir. Donanmadan gelen telgraf okunduğu zaman sekiz savaş gemisi Meclisi tehdit eder bir vaziyette Beşiktaş ile Üsküdar arasında demir atmışlardır. Bunun yanında resmi ve sivil bazı zabıtlar da koridorlarda dolaşmıştır. Neticede, Meclise gelmeyen Sadrazam Kâmil Paşa hakkında 196 güvensizlik oyu verilmiş ve Paşa iktidardan düşürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Asker, Siyaset, Kâmil Paşa, İttihat ve Terakki

Abstract

Immediately following the declaration of the second constitutional period Kamil Pasha was appointed the grand vizier replacing Said Pasha in the post. Initially Kamil Pasha's relations with the Committee of Union and Progress were well, but it became deteriorated in parallel to the increase in the intervention of the Committee of Union and Progress in governmental activities. In order to strengthen his government Kamil Pasha replaced the War and Marine ministers on 10 February 1909. This replacement was welcomed by the opposition members, but it was not approved by the Committee members and military officials. Representatives of the military marines in Istanbul visited the Grand Vizier and during the meeting they declared their discomfort with the appointment of the new marine minister. Using this discomfort as one of the motivations the Committee members tabled six motions of censure on 11 February 1909.

Kamil Pasha did not attend these talks at the parliamentary and the talks occurred under the control and pressure of military officials. During the reading of the telegraph from the navy eight war ships were between Beşiktaş and Üsküdar. In addition, there were military officials at the parliament. As a result of the talks the government of Kamil Pasha was overthrown with 196 votes of no confidence.

Keywords: Soldier, Politics, Kamil Pasha, Committee of Union and Progress.

* Bu çalışma, Atatürk Araştırma Merkezi tarafından 21-23 Mart 2018 tarihleri arasında Yozgat'ta düzenlenen "19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de İktidara Müdahaleler ve Darbeler" adlı sempozyumda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** (Prof. Dr.) Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi, agazel@aku.edu.tr, ORCID: orcid.org/0000-0002-7211-6032

Kaynak Gösterme: Gazel, A. A. "İkinci Meşrutiyet Döneminde Kâmil Paşa'nın İktidardan Düşürülmesi ve Askerlerin Buna Etkisi". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 5 (2019): 51-69.

İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinden bir gün önce Said Paşa yedinci defa sadrazam tayin edilmiştir. Ancak Meşrutiyetin ilanından sonra kurduğu kabine İttihatçılar tarafından büyük eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştirilerden biri hafiyeliği ile meşhur Hamdi Bey'in Zabtiye Nezareti'ne getirilmesi idi.¹ Kamuoyundan gelen baskılar üzerine Zabtiye Nazırı ve Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa istifa etmiştir. Zor durumda kalan Said Paşa da 1 Ağustos 1908 tarihinde istifa etmek zorunda kalmış ve aynı gün yeniden hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Ancak yeni kabinede Harbiye ve Bahriye nazırlarını padişahın seçmek istemesi ve Said Paşa'nın buna ses çıkarmaması başka bir krize neden olmuştur. Tepkiler üzerine Said Paşa Bahriye Nazırını azletmekle yetinmiştir. Durumun nazırlığını fark eden nazırlar arka arkaya istifa edince 4 Ağustos 1908 tarihinde Said Paşa tekrar istifa etmiştir.²

Said Paşa'nın istifasıyla boşalan sadrazamlığa 6 Ağustos 1908 tarihinde Kâmil Paşa tayin edilmiştir.³ Yeni kurulan hükümette tek bir İttihatçı bulunmamasına rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti kabineden memnundu. Zira krize neden olan Harbiye ve Bahriye Nazırlarının seçimini istediği şekilde yaptırabilmişti. Ayrıca iktidarı açıktan ele alamayan Cemiyetin saraya bağlı olmayan, ancak kendilerine de sırt çevirmeyecek birine ihtiyacı vardı. Bu kişinin de Kâmil Paşa olabileceğini düşünüyorlardı.⁴

Kâmil Paşa ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler ilk zamanlar gayet iyiydi. Kâmil Paşa Hükümeti kurulduğunda İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hükümeti desteklediğini açıklamıştır.⁵ Kâmil Paşa da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni temsil etmek üzere Selanik'ten İstanbul'a gelen murahhas heyetini her akşam Bâb-ı Âli'ye davet ederek hükümet işlerine dair bilgi veriyordu. Ancak bir müddet sonra bu ilişki bozulmuştur. İttihatçıların, Selanik'ten art arda gönderdiği telgraflarla hükümet işlerine müdahalesinin artması ve Kâmil Paşa'nın da bunları dikkate almamaya başlamasıyla ilk sürtüşme başlamıştır.⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk müdahalesi, Hakkı Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne atanmasından⁷ dolayı olmuştur. İttihatçılar bir telgrafla Dâhiliye Nezareti'nin güçlü bir kişiye verilmesinin doğru olacağı teziyle adı geçen nezarete Avlonyalı Ferid Paşa'nın getirilmesini istemişlerdir.⁸ Yine 25 Ekim 1908 tarihinde gönderdikleri bir telgrafla Dâhiliye Nazırı Hakkı Bey, Hariciye Nazırı Ahmet Tevfik Paşa ve Zabtiye Nazırı Sami Paşa'nın yerlerine sırasıyla Ankara Valisi Nuri Bey, Posta Telgraf Nazırı Galip Bey ve Piyade

¹ Hüseyin Cahit, "Zabtiye Nezareti", *Servet-i Fünun*, 15 Temmuz 1324.

² *Tanin*, 24 Temmuz 1324.

³ Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, III, İstanbul 1982, s. 1391; Kâmil Paşa'nın hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Şen, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa (1831-1913)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.

⁴ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul 1995, s. 46.

⁵ *Tanin*, 26 Temmuz 1324.

⁶ Yücel Aktar, *II. Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları 1908-1918*, İstanbul 1990, s. 72.

⁷ *Tanin*, 3 Ağustos 1324.

⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/IV, Ankara 1991, s. 204; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1992, s. 104.

Kaymakamı Muhittin Bey'in, Şûra-yı Devlet Reisliğine de Hakkı Bey'in getirilmesini istemişlerdir. Ancak Kâmil Paşa bu istekleri yerine getirmemiştir.⁹

Bu arada meydana gelen birkaç olay arayı iyice gerginleştirmiştir. Bunlardan biri, Ahmet Rıza ve Nâzım Beylerin Avrupa başkentlerinde yaptıkları gezilerde Osmanlı Devleti'ni temsil eder gibi davranmalarıydı.¹⁰ Bunun yanında İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendisine danışmadan, Balkan Komitesi'ni ağırlamak görevini Kâmil Paşa'ya yüklemişti. Kâmil Paşa ise bunu kendine hakaret olarak telakki etmişti.¹¹ Kâmil Paşa'nın Cemiyet üyelerine, Meşrutiyetin Padişahın bir lütfu olduğunu ve eğer Padişah rıza göstermeyecek olursa, Cemiyet'in hiçbir şey yapamayacağını söylemesi aradaki gerginliği iyice belirginleştirmiştir. Kâmil Paşa'nın bu olumsuz davranışları üzerine İttihatçılar, sadrazamı değiştirmek için Sultan Abdülhamid'e başvurmuşlardır. Abdülhamid İttihatçılara, aralarında anlaşarak getirecekleri bir ismi Kâmil Paşa'nın yerine sadrazam yapacağını bildirmiştir. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri aralarında yaptıkları istişare sonucunda Meclis açılıncaya kadar bir hükûmet bunalımına neden olmak istememişler ve bunun için de Meclis açılıncaya kadar Kâmil Paşa'nın sadarete kalmasında mahzur görmediklerini belirtmişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti böylece Kâmil Paşa'ya gücünü göstermiştir.¹²

Kâmil Paşa'nın iktidara gelmesinden kısa süre sonra 5 Ekim'de Bulgaristan istiklalini ilan etmiş, 6 Ekim'de ise Girit Yunanistan'a katılma kararı almış, Avusturya da Bosna-Hersek'i ilhak etmişti.¹³ Bu harici meselelerde Kâmil Paşa'nın da hataları olduğunu düşünen İttihatçılar bu konuları başka bir hücum fırsatına çevirmişlerdir.

Meclis'in açılmasına yakın Kâmil Paşa ortamı yumuşatmak için kabinede değişiklik yaparak Maarif Nazırlığına Hakkı Bey'i, Dâhiliye Nazırlığına Hüseyin Hilmi Paşa'yı, Adliye Nazırlığına ise Manyasizâde Refik Bey'i getirmiştir. Ancak İttihatçılar bu atamaları, Kâmil Paşa'nın Meclis karşısına daha güçlü çıkabilmek için yaptığı bir manevra olarak değerlendirmiştir.¹⁴ Bu arada Kâmil Paşa'nın 1908 seçimlerinde Ahrar Fırkasının İstanbul adayı olması İttihat ve Terakki ile ilişkilerini iyice germiştir.

İttihat ve Terakki, Meclisin açılmasından sonra Kâmil Paşa ile hesaplaşmak için harekete geçmiştir. İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey, Meclis'in açılmasından kısa bir süre sonra hükûmetin haricî politikası hakkında bir istizah takriri (gensoru önergesi) vermiştir.¹⁵ Hüseyin Cahit Bey'in gensoru önergesi 28 Aralık 1908 tarihinde Meclis

⁹ Akşin, *age.*, s. 110.

¹⁰ Bayur, *age.*, II/IV, s. 207; Ahmad, *age.*, s. 50.

¹¹ P. Philip Graves, *İngilizler ve Türkler*, Tercüme: Yılmaz Tezcan, Ankara 1999, s. 82.

¹² Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı: 100, s. 343.

¹³ Ahmad, *age.*, s. 42.

¹⁴ Hüseyin Cahit, "Tebeddül-i Vükela", *Tanin*, 18 Teşrin-i sani 1324.

¹⁵ 5 Ağustos 1908-13 Şubat 1909 tarihleri arasında yedi ay kadar iktidarda kalan ve bunun sadece 1 ay 26 gününde Meclisin faaliyette olduğu Kâmil Paşa Hükümeti döneminde 74 gensoru önergesi, 1 soru önergesi, 4

gündemine gelmiştir. Gensoru önergesi şöyledir: “Meclis-i Mebusan Riyaseti’ne, Nizamnâme-i Dâhilinin 29. maddesinin verdiği salahiyet mucibince Sadrazam Fahametlu, Devletlû Kâmil Paşa Hazretlerinden dahilî ve haricî politikamız hakkında istizahatta bulunmak isterim. İlan-ı Meşrutiyetten iki hafta sonra mevki-i iktidara gelen Sadrazam Paşa Hazretleri şimdiye kadar takib ettiği dâhilî ve haricî politikaya dair beyanatta bulunmadığı gibi, Meşrutiyet-i idare kavaidiyle gayr-i kâbil-i telif bazı hareket vukuu da söyleniyor. Diğer taraftan Bulgaristan ve Avusturya ve Macaristan ile mevcut olan ihtilaf ve bu ihtilafın şekli hakkında milletçe bir guna malumat-ı sariha bulunmadığı halde nutk-ı iftitahinin sükûtuna rağmen heyet ariza-i teşekkürüyesinde de tasrih edildiği vechile ortada bir Girit Meselesi mevcut olduğu ve bu babda alakadarınca düvel-i ecnebiye kabineleri nezdinde teşebbüsât-ı cedidede bulunularak Girit’in gerek Yunanistan’a ilhakı keyfiyeti istikbal-i karibede bir emri muhakkak haline getirildiği mervî bulunduğu cihetle artık istikbaline sahip olan millet muvacehesinde bu mezalim-i natıkların tenviri için Sadrazam Paşa Hazretlerinden istizahatta bulunulması derece-i vecibedir. Binaenaleyh kanunun makam-ı âlilerine tahsis ettiği salahiyet cümlesinden olarak müşarünileyh hazretlerine davetname yazılmak üzere takrir-i acizanemin Heyet-i Umumiyyede kıraatine müsaade edilmesini rica eylerim efendim”.¹⁶

Gensoru önergesi kabul edilmiş ve Sadrazam Kâmil Paşa’nın 11 Ocak 1909 tarihinde gensoruya cevap vermesine karar verilmiştir.¹⁷ Kâmil Paşa, belirlenen tarihten önce Meclis Başkanlığı’na üç tezkere göndererek açıklamasını üst üste üç kez ertelemiştir. Birinci tezkerede cevabı Pazartesi gününe, 10 Ocak 1909 tarihinde gönderdiği ikinci tezkerede yabancı elçilerle görüşmesini mazeret göstererek Perşembe gününe ertelemek istediğini bildirmiştir. Aynı gün gönderdiği üçüncü tezkerede ise Perşembe gününün Ortodoksların yıl başısı olması ve bazı mebusların Meclis’te bulunamayacaklarını mazeret göstererek açıklamasını bir hafta sonraki Çarşamba gününe ertelemeyi teklif etmiştir. Bu tezkereler sonrası Meclis, açıklamanın ertelemeğini uygun bulmuştur.¹⁸

Neticede Sadrazam Kâmil Paşa, 13 Ocak 1909 tarihinde önergeye cevap vermek üzere Meclis’e gelmiştir. Paşa, sesinin müsait olmadığını söyleyerek açıklamasını Sadaret Mektupçusu Ali Fuat (Türkgeldi) Bey’e okutmuştur. Kâmil Paşa dâhilî ve haricî karışık bir dönemde iktidara geldiğini belirttikten sonra adliye, maliye, maarif ve nafiada o ana kadar yapılan işler hakkında bilgi vermiştir. Paşa, dâhili asayişin sağlandığını, matbuat ve toplantı serbestliğinin güvence altına alındığını ve esas hedeflerinin de unsurlar arasındaki birlik ve kardeşliğin sağlanması olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kâmil Paşa, gerek Bulgaristan’ın

meclis araştırması önergesi ve 2 soruşturma önergesi verilmiştir. Bkz. Ahmet Ali Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusan’ında Parlamenter Denetim 1908-1920*, Konya 2007, s. 15-353.

¹⁶ MMZC, Devre.: 1, İctima Senesi.: 1, İnikat: 7, I, s. 80.

¹⁷ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 32, I, s. 91-96.

¹⁸ MMZC, Devre: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 9, I, s. 111.

bağımsızlığını ilan etmesinde, gerek Bosna-Hersek'in Avusturya'ya katılmasında hükûmetlerinin hiçbir kusuru olmadığını vurgulamıştır. Kâmil Paşa'nın cevabından sonra Meclis'te coşkun bir tezahürat başlamış ve “*Yaşasın Kâmil Paşa*” nidaları yeri göğü inletmiştir.¹⁹ Kâmil Paşa'nın izahatından sonra Meclis Başkanı, “*söz Cahit Bey'indir*” dediği zaman Hüseyin Cahit Bey, “*lüzum görmüyorum*” diyerek söz almamıştır.²⁰

Kâmil Paşa'nın güvenoyu almasında Cemiyet'in bir birlik görüntüsü vermemesi de önemli ölçüde etkili olmuştu. Kâmil Paşa gensorudan önce İttihatçılara haber göndererek “*Eğer beni düşürmeye karar verdinizse istifa edeyim, Mecliste bana bu yaşta hakaret edilmesin*” demişti.²¹ Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bir heyet Kâmil Paşa'yı ziyaret ederek “*Cemiyetin bir örgüt olarak, kendisine düşmanca bir tavır takınmış bazı üyelerle aynı tutulmaması gerektiğini*” söylemişlerdir.²² Dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu gensorunun Hüseyin Cahit'in şahsi teşebbüsü olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca bunu teyit etmek için de Cemiyet yayınladığı bildiri ile Meclis'teki mebuslar üzerinde hiçbir tesir ve nüfuz iddiasında bulunmadığını ve her zaman istedikleri gibi harekette özgür olduklarını ilan etmiştir.²³

İttihatçılar arasındaki intizamsızlığı gören ve Meclis'ten güç kazanarak çıkan Kâmil Paşa, mevkiini sağlamlaştırmak için harekete geçmiştir. Önce İttihatçıların Meşrutiyeti korumak gayesiyle Selanik'ten getirttiği Avcı Taburlarını geri gönderme teşebbüsünde bulunmuş, ancak bunu gerçekleştirememiştir.²⁴ İkinci olarak, 10 Şubat 1909 tarihinde iktidar için hayli öneme sahip olan Bahriye ve Harbiye Nazırlarını değiştirmiştir. 31 Ocak 1909 tarihinde istifa eden Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa'nın yerine vekil olarak Amiral Hüsnü Paşa'yı, 10 Şubat 1909 tarihinde Mısır Fevkalade Komiserliği'ne tayin ettiği Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın yerine de Nâzım Paşa'yı tayin etmiştir. Kâmil Paşa bu atamalara Padişahın itirazını önleyebilmiş ise de²⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin itirazını önleyememiştir.

¹⁹ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 9, I, s. 165-170; Hüseyin Cahit Yalçın, yıllar sonra o anı şöyle anlatır: “*...Bütün Meclis sadrazamı alkışlıyordu! İçime bir yeis çöktü. Gözümün önünde kabaran garazkârlık dalgası bana manevi bir bulantı ve tiksime verdi*”, Ahmet Ali Gazel, *Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in Siyasi Hayatı (1908-1913)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2000, s. 78.

²⁰ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 9, I, s. 180.

²¹ Akşin, *age.*, s.112.

²² Ahmad, *age.*, s.53.

²³ *Tanin*, 5 Kanun-ı sani 1324.

²⁴ Kâmil Paşa bu kuvvetlerin Yanya'ya gönderilmesi için Harbiye Nezaretine emir vermiş ve Harbiye Nazırı Rıza Paşa da bu Sadaret tezkeresini Erkan-ı Harbiye'ye havale etmiştir. Ancak Erkan-ı Harbiye, Yanya'ya asker sevki lazım gelip gelmeyeceğinin tayin edilmesinin kendilerine ait olduğunu, karar verilse bile gidecek askerin hangi tabura ait olacağını yine kendileri tarafından belirleneceğini söyleyerek Sadrazamın emrini yerine getirmemiştir. Gazel, *agt.*, s. 80.

²⁵ Padişah bu atamaları duyunca “Kâmil Paşa'yı bilirim, diktatör olmak istiyor bu adam” diyecektir. Ancak Nâzım Paşa ile görüşen padişah bu atamalara onay vermiştir.

Yeni atamalar İttihat ve Terakki Cemiyeti muhaliflerince memnuniyetle karşılanırken²⁶ İttihatçıları oldukça rahatsız etmiştir. İttihatçılara göre Kâmil Paşa ince bir taktik izliyordu. Bahriye Nezareti'ne İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif bir ismi getirerek Ahrar Fırkası ve diğer muhaliflerin desteğini almak istemişti. Harbiye Nezareti'ne ise ordu ve milletin güvenini kazanmış bir kişi getirerek şüpheleri ortadan kaldırmaya çalışmıştı.²⁷ Gerçekten de İttihat ve Terakki Cemiyeti Nâzım Paşa'nın Harbiye Nazırlığına atanmasıyla zor durumda kalmıştı. Zira Nâzım Paşa, Meşrutiyetten önce hürriyetçi fikirlerinden dolayı sürgün olmuş bir kişiydi. Edirne'de II. Ordu Komutanlığı yapan Nâzım Paşa, askerlerce de seviliyordu.²⁸

Bu arada İstanbul'da bir komplo söylentisi yayılmaya başlamıştır. Bu söylentiye göre; İttihat ve Terakki Cemiyeti, Abdülhamid'i tahttan indirerek yerine Yusuf İzzettin Efendi'yi tahta çıkarmayı planlıyordu. Bu haber gazetelere bile yansımıştı.²⁹ Kâmil Paşa bu komplo içinde eski Bahriye ve Harbiye Nazırlarının da olduğunu iddia etmiş, bu nedenle adı geçen nazırları değiştirdiğini açıklamıştır. Kâmil Paşa bu açıklamasıyla İttihat ve Terakki'ye karşı Sultan Abdülhamid'le işbirliği yapmak istemiştir. Ancak İttihat ve Terakki bu söylentileri kesin bir dille yalanlamıştır.³⁰ Kâmil Paşa'nın bu komplo söylentilerinden on beş gündür haberi olduğunu açıklaması ise kabine üyeleri arasında şok etkisi meydana getirmiştir. Kendilerine bilgi verilmediği gerekçesiyle Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, Adliye Nazırı Manyasizade Refik Bey ve Şura-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa görevlerinden istifa etmişlerdir.³¹

Muhalefet ise Kâmil Paşa'yı haklı görüyor ve her nazıra önemli bilgileri verebilmesi için nazırları kendi rızasıyla seçebilmesinin gerekli olduğunu vurguluyordu.³²

Bu arada özellikle bahriye asker ve zabitlerinin de bu işten rahatsız oldukları anlaşılmıştır. Yani atamaları duyan Beşiktaş'taki askeri gemi kaptanları ve subayları bir araya gelerek meseleyi müzakere etmiş ve neticede tepkilerini seçtikleri temsilcileri vasıtasıyla sadrazama ve Meclise iletmeye karar vermişlerdir. Kaleme aldıkları karar şöyledir: “*Nazırların tebdilinin Kanun-ı Esasi'ye mugayir olduğu kanaatinin hükümlerine muvafık ve zabitanın teskinini, selameti memleket namına rica ederiz*”.³³

Nafî Bey ile Rauf Bey Sadrazamla görüşmeye memur edilirken İsmail Bey de mesajı Meclise götürmekle görevlendirilmiştir. Bu arada temsilcilerin tutuklanmaları halinde

²⁶ Volkan, 31 Kanun-ı sani 1324.

²⁷ Hüseyin Cahit, “Sadrazam ve Meşrutiyet, *Tanin*, 31 Kanun-ı sani 1324.

²⁸ Francis Mc. Cullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, Türkçesi: Nihal Önal, İstanbul 1990, s. 42; İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Ordu'nun Nâzım Paşa'yı destekleyebileceği düşüncesiyle Edirne'deki kulüpleri aracılığıyla ordudan Nâzım Paşa'nın tayiniyle ilgili hiçbir taleplerinin olmadığına dair teminat almıştır.

²⁹ Ahmad, *age.*, s. 54; Akşin, *age.*, s. 113.

³⁰ Ahmad, *age.*, s. 54.

³¹ İnal, *age.*, s. 1400.

³² Volkan, 1 Şubat 1324.

³³ Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İstanbul 1993, s. 421.

donanmaya haber verilebilmesi için belirtilen üç kişi Beşiktaş'tan Sirkeci'ye Hamdi Bey'in Berk-i Satvet gemisiyle götürülmüştür. Nafi ve Rauf Beyler Bâb-ı Âli'de sadaret yaveri miralayı bulup “*Donanma namına maruzatta bulunacağız, Sadrazamı görmek istiyoruz*” demişlerdir. O sırada kabine toplantı halinde olduğu için Kâmil Paşa, “*tahrirat ne ise göndersinler*” talimatı göndermiştir. Temsilciler de aldıkları karar kâğıdını vermiştir. Bir saat sonra seryaver gelip Sadrazamın kâğıttaki diğer imza sahipleriyle de görüşmek istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine Nafi Bey geri dönerek diğer zabıt arkadaşlarına durumu anlatmıştır. Zabıtlar, “*Biz Rauf Beyle sizi memur ettik. Böyle bir zamanda vazifelerimizi bırakamayız, ne emirleri varsa size söylesinler*” demişlerdir. Nafi Bey geri döndüğü zaman akşam olmuştur. Sadrazam temsilcileri geç saatte kabul etmiştir. Bu iki kişi Sadrazamın yanına girerken Bahriye Nazır Vekili Hüsnü Paşa odadan çıkmıştır. Sadrazam Kâmil Paşa'nın yanında Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, Şeyhülislam Cemalettin Efendi, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa da yer almıştır.

Kâmil Paşa temsilcilere, “*Yanlıştır anlaşılmalı, Rıza Paşa istifa etti, Mısır'a tayin edildi. Arif Hikmet Paşa da istifa etti*”³⁴ diyerek söze başlamıştır. Sadrazam Arif Paşa'nın istifasını getirin diye amedci Asaf Bey'e emir vermiş ve Asaf Bey, Arif Hikmet Paşa'nın istifasını getirmiştir. Rauf Bey, Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa'nın Hecin Vapuru hakkında verilen gensoru sırasında istifa ettiğini ancak sonradan geri aldığını ifade etmiştir. Kâmil Paşa bu itiraza cevap vermeyerek sözü değiştirmiş ve şöyle devam etmiştir: “*Hüsnü Paşa bahriyelilerin hocasıdır diye tavsiye ettiniz, bunun için vekaleten intihab ettik. Siz onu istemiyorsanız, kimi istiyorsanız söyleyin, zaten vekâletendir.*”

Rauf Bey, asker oldukları için bu konuda görüş belirtemeyeceklerini bildirdikten sonra şöyle devam etmiştir: “*Zabitan Kanun-ı Esasi'ye sadakat yemini ettiklerinden heyecan içindedirler. Bir hadise zuhur edebilir. Bir barut fıçısı gibidir. Biz bunun önünü almak için size müracaat ettik, mesele Hüsnü Paşa'yı isteyip istememek meselesi değildir*”. Bu sözler üzerine Kâmil Paşa, “*arkadaşlarınıza söyleyin müsterih olsunlar, yarına kadar bu meseleyi tashih edeceğim*” diyerek askerleri teskin etmeyi tercih etmiştir.³⁵

Olanlardan ilk başta İttihatçıların haberi yoktur. Hüseyin Hilmi Paşa, Talat Bey'e haber vermiştir. Bunun üzerine Talat Bey, Bâb-ı Ali'den çıkan Nafi ve Rauf Beyleri yanına çağırarak meselenin ne olduğunu sormuş ve Rauf Bey meseleyi olduğu gibi anlatmıştır.

³⁴ Ereğli'den haddinden fazla kömür yükleyen Hecin Vapuru, İstanbul'a gelirken batmış ve mürettebat kurtulmasına rağmen birçok yolcu ölmüştür. İstanbul Mebusu Zöhrap Efendi, bu kazanın yetkililerin ihmali sonucu meydana geldiği gerekçesiyle Bahriye ve Ticaret ve Nafia Nazırlarının cevaplandırması için gensoru önergesi vermiştir. Bahriye Nazırı özetle; hacıları taşımak için açılan havalandırma delikleri kapatılmadan kömür yüklenmiş olmasından dolayı vapurun battığını ve bu konuda gemi mürettebatının suçlu olduğunu söylemiştir. Bkz. Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Parlamenter Denetim*, s. 239-240; Ancak gensoruya sinirlenen Arif Hikmet Paşa, istifa etmiş ise de kendisine itimat verilince istifadan vazgeçmiştir. Kâmil Paşa bu istifayı saklayarak sonradan kullanmıştır. Karabekir, *age.*, s. 422.

³⁵ Karabekir, *age.*, s. 422-423.

Talat Bey olanları dinledikten sonra fırka mebuslarıyla görüştiklerini, ertesi günü Kâmil Paşa kabinesine adem-i itimat (güvensizlik) vererek düşürdükten sonra bu işi yapanları Ada Misafiri³⁶ yapacaklarını ve İzzet Paşa riyasetinde bir kabine kurduracaklarını söylemiştir.³⁷

Askerlerin bu atamaları desteklemediklerini anlayan İttihatçılar, bir müddettir anlaşmazlık içinde oldukları Kâmil Paşa ile hesaplaşmak için harekete geçmişler ve Paşa'nın kabinede yaptığı değişikliklerle ilgili olarak 11 Şubat 1909 tarihinde arka arkaya gensoru önergeleri vermişlerdir. İttihatçıların yayın organlarından *Tanin*'de Meclisteki gergin hava şöyle anlatılmıştır: "...Bahisler hararetli, kızgın, kafalar hiddetli idi. Her tesadüf edenlerin ilk sorusu: "Yahu ne dersin? Sadrazamın yaptığını beğendin mi? sözlerinden ibaret oluyor, ondan sonra şiddetli bir münakaşa kapısı açılıyordu. Kimse istizah etmeyecek mi? sualine: "Elbette amma herhalde Cahit değil. Zira sonra gene Sadrazam takdirat-ı umumiye ile teşyi olunacak" deniyordu. Onun için bu defa ne Cahit ne de arkadaşlarından hiçbiri karışmadılar. Fakat artık yeter" diyen mebuslar çok olduğu için, makam-ı riyasete Münferit ve müteaddit imzalı istizahnameler de o derece yağmıştı..."³⁸

Kâmil Paşa'nın kabinede yaptığı değişikliklerle ilgili olarak 11 Şubat 1909 tarihinde altı gensoru önergesi gündeme gelmiştir. Urfa Mebusu Saffet Bey 10 Şubat 1909 tarihli önergesinde Kâmil Paşa'nın kabinesine daha önce güvenoyu verildiğini, ancak daha sonradan Bahriye, Harbiye, Defter-i Hakani ve Maarif Nezaretlerinde değişiklikler yapılarak kabinede büyük değişim yaşandığını, Sadrazamın gerekli açıklamaları yapması ve bu yeni oluşan kabinenin itimada sahip olup olmadığının anlaşılması için Kâmil Paşa'nın Meclise davet edilmesini istemiştir.³⁹

Gümülcine Mebusu İsmail Bey ve beş arkadaşının verdiği 11 Şubat 1909 tarihli gensoru önergesinde ise Harbiye ve Bahriye nazırları istifa etmedikleri halde meşrutiyete aykırı olarak değiştirilmelerinin sebebinin sadareten sorulması istenmiştir.

Şam Mebusu Süleyman Efendi tarafından verilen gensoru önergesinde, Meclisin itimadını almış birkaç nazırın birden bire değiştirildiklerinin gazetelerden okunduğu belirtildikten sonra, bu değişimin sebebinin açıklanmamasının bazı dedikodulara sebep olacağı, bu nedenle hangi sebebe dayanarak bu değişikliklerin yapıldığının sadaret makamından sorulması istenmiştir.

Urfa Mebusu Saffet Bey'in verdiği ikinci gensoru önergesinde ise Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın komiserliğe ait evrakı getirmeye teşebbüs etmesinden de anlaşılacağı gibi, Mısır

³⁶Meşrutiyet öncesinde görevde bulunmuş nazırlar ve paşalar Meşrutiyet'in ilanından sonra Büyüka'da ikamet etmeye zorlandıkları için o dönemde onlar için bu tabir kullanılmaktadır

³⁷ Karabekir, *age.*, s. 423-424.

³⁸ Gazel, *agt.*, s. 82.

³⁹ Diğer gensoru önergeleri 11 Şubat 1909 tarihinde verilmişken, Saffet Efendi'nin bu gensoru önergesi 10 Şubat 1909 tarihlidir. Saffet Efendi bu gensoru önergesini gece telgrafla Meclis Başkanlığı'na iletmıştır. Saffet Efendi, 11 Şubat 1909 tarihinde ise ikinci bir gensoru önergesi vermiştir.

Fevkalade Komiserliği'nin lüzumu kalmadığının anlaşılmasına rağmen hükümetin Harbiye Nazırı gibi önemli bir görevde bulunan bir kişiyi Mısır'a tayin etmesinin Mısır'a ait önemli bir hadisenin çıkmış olmasını göstermiş olacağından bu konu hakkında açıklama yapmak üzere Kâmil Paşa'nın Meclise davet edilmesi istenmiştir.

Trabzon Mebusu Mahmut Mazhar Bey, başkanlığa verdiği gensoru önergesinde daha önce güvenoyu almış Harbiye ve Bahriye nazırlarının değişmesinin meşruti yönetime aykırı olduğundan bu yeni tayinlerin sebebinin Kâmil Paşa'dan sorulmasını istemiştir.

Altıncı ve son önergeyi veren Kengırı Mebusu Tevfik Efendi'nin verdiği gensoru önergesinde ise daha önce güvenoyu almış Harbiye ve Bahriye Nazırlarının değiştirilmesinin kamuoyunda fena tesir hâsıl ettiği, ayrıca bu konuda Meclise bilgi verilmemesinin de meşrutiyete aykırı olmasından dolayı bunların sebebinin sadrazamdan sorulmasını istemiştir.⁴⁰

Gensoru önergelerini 13 Şubat 1909 Cumartesi günü Sadrazamın cevaplmasına karar verilmiş⁴¹ ve mebuslar belirtilen tarihte Kâmil Paşa'nın cevabını dinlemek üzere toplanmıştır. İttihat ve Terakki, Meclis'e hazırlıklı gelmiştir. Kâmil Paşa'nın Avcı Taburunu geri göndermek için Harbiye Nezareti'ne yazmış olduğu tezkereyi ele geçiren İttihatçılar, bunu gerektiği zaman kullanmak üzere, hatip olarak görevlendirdikleri Kastamonu Mebusu Yusuf Bey'e vermişlerdir.⁴²

Ancak Kâmil Paşa Meclise gelmemiş ve bir haber de göndermemiştir. Mebuslar buna sert tepki göstermiştir. Kengırı Mebusu Tevfik Efendi, "*Sadrazam Paşa Hazretleri niçin gelmiyor ve niçin cevap vermedi? Millet böyle bu kadar heyecanda iken sebep nedir, onu bir kere telefonla sormalı. Gelmediği halde Meclis hâl-i daimide bulunacaktır, gece de bekleyecektir. Bu saatte gelecekse haber versin, ne vakit gelecekse haber versin*" diyerek tepkisini göstermiştir. Meclis Başkanının telefonla haber verme teklifi kabul olunmuştur. Bazı mebuslar diğer gensorulara geçmeyi önermişlerse de birçok mebus Sadrazam açıklama yapmadan başka bir işle ilgilenmeyi reddetmiştir.

Bu arada Meclis Başkanı, Sadrazamın Meclis'e bir tezkere gönderdiğini söylemiştir. Kâmil Paşa tezkerede, Harbiye Nazırının değiştirilmesinin haricî işlerle ilgili olduğunu ve mevcut durumda bunun sebebinin açıklanmasının doğru olmayacağını belirttiikten sonra Avcı Taburu'nun geri gönderilmek istendiği iddiasını da reddetmiş ve açıklamasını 17 Şubat 1909 Çarşamba gününe ertelemek istediğini bildirmiştir: "*Heyet-i Vükelânın tadilini müstelzim olan esbab hakkında Meclis-i Âli'ye bizzat gidip ita-yı izahata müsaraaat arzusunda bulunmuştum. Harbiye Nazırı'nun tebdilinin hal ve faslı ile uğraşmakta bulunduğumuz mesail-i mühimme-i hariciyemize şiddet-i taalluku olduğundan, bugün*

⁴⁰ MMZC, Dev: 1, İct. Sen: 1, İ: 26, I, s. 570-571.

⁴¹ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ: 26, I, s. 572.

⁴² Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Ankara 1981, s. 106.

izahat-ı lazime itasının menafi-i mukaddese-i vatana iras edeceği derkar olan mazarrat sebebiyle heyet-i muhteremece nazar-ı ehemmiyetle telakkî edileceğine ve umum Mebusan-ı kiramca kanaatbahş olacağına emin olduğum izahatı önümüzdeki Çarşamba gününe talika (Gürültüler, söz isteriz sadaları) mecburiyet hasıl olmuştur.

Bahriye Nazırının tebdili ise Arif Paşa Hazretlerinin ibrazı mukarrer olan kat'iyü'l-müfad istifanamesinin kabulünden ibaret bir emr-i tabiî olduğu gibi, Maarif Nezareti'ne Ziya Paşa Hazretlerinin tayini dahî nezaretin zaten açık bulunmasından ve vekilin istifa eylemesinden inbias eylemiştir. Bununla beraber, istizahatın mevzuunu teşkil eden tebeddül-i vükelâ meselesine terdifen Dersaadet'te bulunan Avcı Taburlarının çıkarılmasına dair Sadareten emir ita kılındığı ve bu emrin infazına vuku bulan muhalefet üzerine Harbiye Nazırının tebdil edildiği rivayet olunmakta olup, bu rivayetin dahi mücerred mebusan-ı kiramın takdiratını şimdiden idhal ve efkâr-ı umumiye bir galeyan-ı nabecaya sevk etmek niyet-i mefsedetkaranesine mebnî olacağından, bu şayanın mugayir-i hakikat olduğunu şimdiden beyan ederim (Gürültüler, "Reis Bey, söz isterim sesleri).

Kanûn-ı Esâsîmizin kâfil olduğu idare-i meşrutanın muhafazası emrindeki mesai-i mütevaliyenin ciddiyetine en büyük delil de, Harbiye Nezareti'ne tayin olunan Nazır Paşa Hazretlerinin şahsıdır ki, iktidar-ı askerisini ve hamiyet-i vatanperverisini (Gürültü, "izahat kâfidir" sadaları) takdir etmeyecek bir sahib-i vicdan tasavvur edemediğim beyanına ibtidar kılındı efendim (Gürültüler).⁴³

Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey, "Kanun-ı Esasiye muhalif olan şeyi dinlemeyiniz" diyerek bağırış ve tezkere bitmeden Meclis'te tartışmalar başlamıştır. Ancak bir müddet sonra mebuslar tezkerenin tamamının okunmasına razı olmuşlardır.⁴⁴

Kâmil Paşa'nın tezkeresinden sonra, görevden alınan Harbiye Nazırı Ali Rıza ve Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa'nın Meclis'e gönderdikleri telgraflar okunmuştur. Sabık Harbiye Nazırı telgrafında, istifa etmediği halde Mısır Fevkalade Komiserliği'ne atandığını belirttikten sonra Meclisten hakkının muhafazasını talep ediyordu. Sabık Bahriye Nazırı ise kanuna aykırı olarak görevden alındığını kaydederek, bunu protesto ettiğini bildiriyordu. Bu telgraflar Meclis'te "yaşasın Meşrutiyet" sedaları ile alkışlanmıştır.

Bu arada Beşiktaş önlerindeki donanmadan gelen bir telgraf ise başka bir tartışmaya yol açmıştır. Askerler nazırların görevden alınmasını meşrutî rejime aykırı görürlerken, "neticesi vahim olabilecek ahvale meydan verilmemesi" için en kısa zamanda bu haksızlıktan geri dönülmesini istiyorlardı. Bir anlamda Meclis tehdit ediliyordu. Abdülmecit Kruvazörü, Abdülhamit Kruvazörü, Zırhlı Asar-ı Tevfik, Peyk-i Şevket Kruvazörü, Zırhlı Feth-i Bülent, Zırhlı Mesudiye, Zırhlı Donanmayı Hümayun Komodoru ve Berki Satvet Kruvazörü subaylarının imzalayıp mühürlediği telgraf şöyleydi: "Meclis-i Mebusan Riyaset-i

⁴³ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 27, s. 591.

⁴⁴ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 27, I, s. 592.

*Celilesine, Mâruzu çakerleridir. Merbutan huzur-ı Âsafânelerine ve suret-i musaddakası Sadaret-i Uzmaya takdim kılınan mufassal protestoda arz ve beyan edildiği üzere, Harbiye ve Bahriye Nazırlarının şöyle bir zamanda ve bila-sebep tebdilleri Meşrutiyete muvafık görülmeyeceği ve ileride şayan-ı teessüf ahvalin zuhur edeceği anlaşılmasına binaen, her halde husûsât-ı mâruzanın Meclis-i Mebusanca nazar-ı dikkate ve ehemmiyete alınarak icabının icrasına âcilen bezli inayet buyurulması ehemmiyetle rica olunur. Ol babda... 29 Kânunusani 1324.*⁴⁵

Donanmadan gelen bu telgraf Meclis'te askerinin siyasetle uğraşp uğraşamayacağı yolunda bir tartışmaya neden olmuştur. Ankara Mebusu Mahir Said Bey “*askerler siyasete karışamaz*” derken, Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Bey “*askerler, Meclis-i Mebusan'a istida vermekten memnu mudur efendim ?*” demiştir. Ankara Mebusu Talat Bey ise “*selamet-i vatani tehlikede gören her fert karışabilir*” diyerek askerlerin bu hareketini tasvip ettiğini açıklamıştır. Zabıtta adı belirtilmeyen bir mebus da “*her sahib-i hamiyet olan, vatan için söyleyebilir*” diyerek destek vermiştir. Meclis Başkanının sadrazamın erteleme talebine dönmesiyle asker-siyaset ilişkisi tartışması bitmişse de bir müddet sonra tekrar başlamıştır.

İstanbul Mebusu Zehrab Efendi, donanma askerinin heyecan içinde olduğu açıklamasının yanlışlığına dikkat çekmiştir: “*Hele şu donanmanın süvarileri tarafından gelen varakayı anlayamıyorum, Bunların kendileri burada hasbel hamiyet hasbel vazife memur iken, kendi yedlerindeki kuvvetin senedi hiçbir kimsenin yedinde mevcut değil iken, kendileri nasıl gelip de diye bilirdi ki heyecan var, asayiş muhtel olur? Bize kalkıp da asayiş muhtel olmak tehlikesindedir*”. Zehrab Efendi donanma zabitlerinin neden böyle açıklama yaptıklarını izah etmelerini istemiştir.

Zehrab Efendi'ye cevap İstanbul mebusu Hüseyin Cahit Bey'den gelmiştir. Hüseyin Cahit Bey, “*Öyle demiyor. Lütfediniz, heyecan içindeyiz demek ne demektir? Kuvve-i askeriye, kuvve-i milliyeyi tutan asker; «Heyecan içindeyim, galeyân içindeyim» derse, o nasıl olur?*”.

Zehrab Efendi daha sonra nazırların kanunsuz azlinin meşrutiyete darbe olduğunu kabul etmekle beraber, meşrutiyeti korumanın herkesin görevi olduğunu, ancak ilk önce Meclisin görevi olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, ordu ancak meclisin dağılmış olması halinde resen yetkisini kullanabilirdi. Fakat ona göre, “*Meclis-i Ali, bu milletin vekili, bu millet-i mücesseme burada mevcut olduğu halde, bunun haricinde bir kuvvet kalkıp da Meşrutiyet ihlâl olundu. Ben bunu böyle takdir ediyorum bunu reddedeceğim*” deme yetkisine sahip olamazdı.

Kangırı mebusu Tevfik Efendi, “*Askere iftira etmeyiniz*” diye bağırınca Zehrab Efendi, “*İftira yok, Meşrutiyete darbe vuruyor*” diye karşılık vermiş ve şöyle devam etmiştir: “*Meşrutiyete darbe vuruyor. Yâni Meclis-i Aliye ait olan takdir salahiyeti gibi bir mesele-i*

⁴⁵ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 27, I, s. 598-599.

siyasiyenin Meşrutiyete muvafık olup olmamak meselesi bu Meclis-i Aliye aittir. Yok, katiyen kuvve-i askeriye, bu salâhiyeti haiz değildir. Eğer bu nazariyeyi kabul ederseniz pek vahim bir hat takip etmiş olursunuz”.⁴⁶

Amasya Mebusu İsmail Hakkı Bey, ordudan meşrutiyeti haleldar edecek bir hareketin sadır olamayacağını söylemiştir: “*Kanımı dökeceğim ordu, “bu Meşrutiyeti kazandırdı. Orduya medyun-ı şükranız. Orduda hiçbir alçak adam tasavvur edemem ki Meşrutiyeti haleldar edecek bir harekette bulunsun”*”.

Bolu Mebusu Habip Efendi de Zehrap Efendi'nin bahriye zabitlerinin Meclise başvurmalarının uygun olmadığı yönündeki görüşüne karşı çıkmıştır. Normal şartlarda bunun doğru olmayacağını, ancak onların meşru bir yol takip etmek istediklerini, yeni gelen nazırın “*istibdadın*” ihyasına çalışacağını gördükleri için yapılan tayine karşı çıktıklarını, bu nedenle hareketlerinin hata olarak görülmemesi gerektiğini öne sürmüştür: “*Ben, iki nokta-i nazardan söz söylemek istiyorum. Birisi, Zehrab Efendi'nin sözüne karşı. Buyurdular ki, Bahriye Zabitanın bu yolda bir mazbata ile Meclis-i Mebusan'a müracaat etmeleri muvafık değildir, dediler. Vakıa bu nefsül emirde muvafık olmayabilir ve olmaz da. Fakat bunlar meşru bir tarik takip etmek istiyorlar. Zira diyorlar ki, başımıza konulmuş olan Hüsnü Paşa, devri sabıkta hafiyeliğiyle, vesair birtakım ahvali hususiyesiyle fena bir mevki kazanmıştır. Bu adam bu mevkie gelmekle, biz asker olduğumuz için itaate mecburuz, borçluyuz. İtaat ettiğimiz halde donanmalarımız yine Haliç'e hapsedilecek. Bir kuvvet kalmayacak. İstibdadın ihyasına bu vesile ile çalışacaklar. Bunun için biz bunu kumandan tanıyamayız. Zira biz tanırsak, itaate mecburuz diyorlar. Bundan dolayı vaki olan hareketlerinin bir hata gibi telâkki edilmemesi lâzımdır.”*

Habip Efendi konuşmasını çok tartışılacak şu cümlelerle bitirmiştir: “*İşte bu esbaba binaen cümlemizden, yaralı bir aslan gibi yerde yatan çırpınan vatanımızın selâmeti namına bir şey istirham ederim ki, Sadrazama adem-i itimat beyan edilip, Padişahın evvela muhterem Ordumuzun süngüsüne, sonra Donanmamızın topuna istinaden yeni bir Başvekilin tayinini istirham ederiz. (Alkış)”*.⁴⁷

Tartışmalar devam ettiği sırada Kâmil Paşa'dan bir tezkere daha gelmiştir. Kâmil Paşa açıklamasının ertelenmesi talebini tekrarlıyordu. Paşa tezkerede, ortada dolaşan şayiaların önemi olmadığını, yapılacak açıklamaların ikna edici olmasının gerekli olduğunu, ancak zamanın buna müsait olmadığını, dolayısıyla açıklamasını Çarşamba günü yapacağını ifade ediyordu: “*Bu gün Meclis-i Mebusan'da isbat-ı vücud olunması hakkındaki tezkere-i âliyeleri şimdi alındı. Mervî olan şayiât ehemmiyetten âri olduğu gibi el-yevm hiçbir heyecan mevcut olmadığından ve itası lazım gelen izahatın suret-i mukniada olması muktazî olup zaman ise gayr-i müsaid bulunduğundan icab eden esbab ve delail bil-etraf teheyü*

⁴⁶ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 27, I, s. 601-602.

⁴⁷ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 27, I, s. 604-606.

edilerek bi-mennihi teala Çarşamba günü Meclis-i Mebusan'a azimet edileceği beyanıyla tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim. 31 Kânûn-ı sâni 1324".

Bu tezkereden sonra Prizren Mebusu Yahya Bey, İstanbul Mebusu Mustafa Asım Efendi ve Bolu Mebusu Habip Efendi yaptıkları konuşmalarda Sadrazam Kâmil Paşa'ya güvensizlik oyu verilmesini istemiştir. Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa ise açıklama dinlenilmeden güvensizlik oyu verilmesine taraftar olmamıştır. İstanbul Mebusu Mustafa Asım Efendi, Kâmil Paşa'nın gönderdiği her iki tezkerenin usule aykırı olduğunu, zira Paşa'nın erteleme isteğini yazılı olarak belirttiğini, hâlbuki sözlü olarak dile getirmesi gerektiğini söylemiştir.⁴⁸

Bu arada Meclis Başkanlığı'na 102 mebusun imzaladığı bir önerge verilmiştir. Önergede kabinedeki değişiklik hakkında açıklama yapmaktan kaçınan, böylece devletin iç ve dış siyasetini belirsizlikte bırakarak Meşrutiyeti tehlikeye atan Sadrazam Kâmil Paşa'ya güvensizlik oyu verilmesi teklif ediliyordu. On beş mebusun isteği üzerine, önergenin isim okunarak oya sunulmasına karar verilmiştir. Tam bu sırada Kâmil Paşa'dan bir tezkere daha gelmiştir. Kâmil Paşa üçüncü tezkeresinde mebuslara istifa tehdidinde bulunuyor ve Meclis'te yapacağı açıklamayı da basına vereceğini belirtiyordu: "*Taraf-ı Senaveriden Meclis-i Mebusan'da izahat itasının Çarşamba gününe taliki esbabına dair ikinci defa olarak yazılan tezkere-i âcizi üzerine Meclisce kanaat hasıl olmayarak galeyan-ı efkârın devam etmekte olduğu istitlaat-ı vakiadan anlaşılmıştır. Kanûn-ı Esâsî'nin 38. maddesine riayet olunmadığı halde galeyan-ı efkârdan dahilen ve haricen husûle gelecek vahametin mesuliyeti badilerine ait olmak üzere hemen bil'istifa mühr-i Hümayûnu Zat-ı Şahaneye arz ve takdim ile Meclis-i Mebusan'a hazırlamakta olduğum beyanatı matbuat vasıtasıyla neşr ve ilana mecbur olacağımdan bu babda cevab-ı âlilerine muntazır olduğumun beyanına ibtidar kılındı*".

Bu tezkere de mebusları güvensizlik oyu vermekten alıkoyamamıştır. Yapılan oylamada kabineye, 8 güvenoyuna karşılık 196 oyla güvensizlik oyu verilmiştir.⁴⁹ Selanik Mebusu Cavit Bey bu sonucu, "*yaşasın hakimiyet-i milliyemiz*" diyerek karşılamıştır. Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey de "*Osmanlı mebusları millet-i Osmaniyenin tarihinde kuvvete müstenid olmayıp, sırf hakka müstenid olarak bugün hakimiyetini gösteriyor. O şerefe nail olduğunuzdan dolayı cümlenize beyanat-ı tebrikat ederim*" demiştir.⁵⁰

⁴⁸ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 27, I, s. 603-606.

⁴⁹ Oylamaya 207 mebus katılmıştır. Oylamada 8 güvenoyu ve 196 güvensizlik oyu yanında, 2 oy geçersiz sayılmış, bir oy da boş çıkmıştır. Sonuç Kâmil Paşa'ya bildirilirken 2 geçersiz oy güvensizlik oyuna eklenerek hakkında 198 güvensizlik oyu verildiği ifade edilmiştir. BOA., Y.EE.KP. 34-3367.

⁵⁰ MMZC, Dev.: 1, İct. Sen.: 1, İ.: 27, I, s. 610-611; Kâmil Paşa'nın Meclis'te yapamadığı açıklama, 3 Nisan 1909 tarihli *İkdam* gazetesinde yayınlanmıştır. Kâmil Paşa bu açıklamasında, genel olarak İttihatçıları hükûmete müdahale etmekle suçlamıştır. Bk. *İkdam*, 21 Mart 1325; Kâmil Paşa'nın İttihatçılara yönelik eleştirilerini Selanik Mebusu Rahmi Bey cevaplamıştır. Bk. Selanik Mebusu Rahmi, "Kâmil Paşa Hazretlerine", *Tanin*, 22 Mart 1325.

Oylamadan sonra Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey ve ikinci reis Talat Bey saraya giderek Meclis'te Kâmil Paşa'ya güvensizlik oyu verildiğini belirttikten sonra Paşa'nın yerine mevcut dâhili ve harici meselelerin üstesinden gelebilecek bir kişinin atanmasını içeren meclis mührüyle mühürlü bir müzekkere sunmuşlardır.⁵¹

Oylama sonucu Meclis Başkanı tarafından Kâmil Paşa'ya da bildirilmiştir. Paşa'ya gönderilen tezkerede Kâmil Paşa başkanlığındaki kabineye 8 reye karşı 198 oyla güvensizlik oyu verildiği belirtilmiştir.⁵² Böylece Türk Siyasî Tarihi'nde ilk kez bir hükûmet başkanı gensoru neticesi güvensizlik oyu ile iktidardan düşürülmüştür.⁵³ Bu eylem uzun müddet tek olma⁵⁴ özelliğini korumuştur.⁵⁵

Kâmil Paşa daha sonra gazetelere verdiği röportajlarda, Meclisin anayasaya aykırı davrandığını savunmuştur: *“Bir nazırı veya Meclis-i Vükela Reisini derhal izahatta bulunmaya mecbur edecek hiçbir kuvvet yoktur. Dünyanın bütün parlamentoları bu babda Meclis-i Mebusanımızın büsbütün aksi fikirdedirler. Bundan başka takririmde de gördüğünüz veçhile Kanun-ı Esasi'nin 38. Maddesi de bu fikri mütezammındır. Yevm-i izahatı tehir eylemekliğim Kanun-ı Esasi'ye muvafıktır. Hâlbuki Meclis-i Mebusan bu tehiri kabul etmeyerek Kanun-ı Esasi'ye mugayir hareket etmiştir”*.

⁵¹İnal, *age.*, III, s. 1402.

⁵²BOA, Y.EE.KP., 34-3367.

⁵³ Kanun-ı Esasi'ye göre bu tarihte hükümetin güvensizlik oyu ile düşürülmesi söz konusu değildir. Zira o tarihte hükümetin siyasi sorumluluğu söz konusu değildir. Gensoruyu düzenleyen 38. maddeye göre, mebuslar çoğunlukla hükümetten birinin gensoru önergesini cevaplamak için meclise gelmesini isterse, ilgili hükümet üyesi ya bizzat mecliste bulunacak ya da maiyetindeki memurlardan birini göndererek sorulacak sorulara cevap verecektir. Bununla beraber, nazır gerekli görürse sorumluluğu üzerine alarak cevabını erteleme hakkına da sahiptir. Gensoru neticesinde verilecek güvensizlik oyu ile nazırların veya hükümetin düşürülebileceğine dair bir kayıt yoktur. Bu usul ancak 21 Ağustos 1909 tarihinde yapılan anayasa değişiklikleri sonrası uygulamaya geçmiştir. 30. Maddede yapılan değişikliklerle hükümet üyeleri Mebusan Meclisi'ne karşı sorumlu hale getirilmiştir. Artık nazırlar, hükümetin genel siyasetinden müştereken ve kendi nezaretlerindeki işlerden de şahsen Mebusan Meclisi'ne karşı sorumlu olacaklardır. 38. maddesinde yapılan değişikliklerle ise bir nazır hakkında mecliste çoğunluğun oyu ile güvensizlik oyu verilirse, nazır görevinden düşecektir. Sadrazam hakkında güvensizlik oyu verilirse kabine iktidardan düşürülmüş olacaktır. Ancak Kamil Paşa'ya güvensizlik oyu verilmesi meselesinde, yasal zemini tam oluşturulmasa bile Meclisin parlamenter sistemde hakkı olan güvensizlik oyu hakkını kullanması ve sadrazamın da bunu görerek istifa etmesini dikkate almak gerekmektedir. Dolayısıyla o günün şartları açısından hükümetin güvensizlik oyuyla düşüğünü kabul etmek gerekir diye düşünüyoruz.

⁵⁴ Gerçi 1912 yılında Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'ne de güvensizlik oyu verilmişse de Meclis'in feshine dair irade çıktıktan sonra bir oylama yapıldığı için hukuken geçersizdir.

⁵⁵ Kâmil Paşa'nın düşürülmesinden tam 68 yıl sonra 31 Aralık 1977 tarihinde bir gensoru sonrası yapılan güven oylaması neticesi, Süleyman Demirel Hükümeti düşürülmüştür. Şeref İba, *Parlamenter Denetim Yolları, Etkinliği ve Susurluk Örneği*, Ankara 1997, s. 114; Demirel Hükümeti'nin düşürülmesinden 21 yıl sonra da bir gensoru neticesi Mesut Yılmaz Hükümeti düşürülmüştür. TBMM Genel Kurulu'nun 25 Kasım 1998 günü yaptığı 24. Birleşimde, Devlet Bakanı Güneş Taner ve Başbakan Mesut Yılmaz hakkında verilen gensoru önergelerinin ayrı ayrı görüşülmeleri sırasında Devlet Bakanı Güneş Taner 315 güvensizlik oyu ile Başbakan Mesut Yılmaz başkanlığındaki III. Yılmaz Hükümeti ise 314 güvensizlik oyu ile düşürülmüştür.

Kâmil Paşa Meclis'e gelmemesinin ise Meclis'te oluşan tablodan kaynaklandığını açıklamıştır. Paşa, mebusları teşvik için Meclis'te zabitelerin bile dolaştıkları haber verilince Meclis'e gitmemeyi tercih ettiğini ifade etmiştir. Mebuslar açıklamasını erteleme hususundaki hakkını tanımayınca da istifasını verdiğini kaydetmiştir. Kâmil Paşa röportajda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümetin her işine müdahale ederek memleketi bizzat idare etmek istediğini de belirtmiş, nazırlıklardaki değişikliklerin Padişahın etkisi ile olduğu iddiasını ise reddetmiştir.⁵⁶

İttihatçıların daha önceki gensorunun aksine bu gensoru önergesinde Kâmil Paşa'yı iktidardan düşürebilmelerinde muhafazakâr mebusların desteğini almış olmalarının da etkili olduğu görülmektedir. Nitekim gensoru verenler arasında Saffet Efendi gibi muhafazakârlar da vardı. İttihatçılar bu desteği, muhafazakâr mebusların istemediği Şeyhülislamın değiştirilmesi şartıyla sağlamışlardı.⁵⁷

Kâmil Paşa'nın iktidardan düşürülmesinde askerlerin de rolü olduğu anlaşılmaktadır. Birçok kaynakta gensoru müzakerelerinin Meclise gelen askerlerin kontrolü ve baskısı altında yapıldığı belirtilmiştir. Daha önceki gensoru da Kâmil Paşa'yı alkışlarla uğurlayan mebuslar, askerlerin baskısından da etkilenerak Paşa'ya güvensizlik oyu vermişlerdir. İngiliz elçiliği kayıtlarına göre, görüşmeler sırasında "*Mecliste ve lobilerde şiddetli olaylar meydana gelmiş: Subaylar ve İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarları mebuslara tabancalarını göstererek, onlara gözdağı vermişlerdir*".⁵⁸ Görüşmeler sırasında donanma da Sirkeci'ye dayanmıştır.⁵⁹

İttihatçılardan Halil Mentеше de zabitelerin Meclise gelerek mebuslar üzerinde baskı kurduğunu doğrulamıştır. Gensoru günü Meclise gelen Mizancı Murat'ın "*Bu zabitler ne arıyor burada?*" demesi üzerine Halil Bey, "*Elbette gelecekler, hayatları ve şerefleri pahasına istihsal ettikleri Meşrutiyet'i tehlikede görüyorlar. Sen hürriyet uğrunda ağarttığın sakallarını bu hırsla mürteci olarak dökeceksin*" demiştir.

Yine Halil Mentеше, Sadrazamın ordu zabitanı ve donanmadaki galeyandan dolayı cevap vermeye cesaret edemediğini yazmaktadır: "*...Kâmil Paşa'nın Harbiye Nazırı ile Bahriye nazırını azlederek kendisinin ve Padişahın arzu ettiklerini getirmeye teşebbüs ettiği işitildi. Meclis riyasetine bir istizah verdik. Bu takirde benim de imzam vardır. Bu hareket gerek ordu zabitanı, gerek Bahriye zabitanı arasında galeyana tevliid etti. Donanma*

⁵⁶ "Kâmil Paşa ile Mülakat", *İkdam*, 4 Şubat 1324.

⁵⁷ Ali Fuat Türkgeldi bu ittifakı şöyle ifade eder: "Talat Paşa'nın bilahare bana vaki olan beyanatına göre kendileri Kâmil Paşa'yı iskat etmek istedikleri halde sarıklı mebuslar muvafakat göstermemekte olup, fakat bunlar da Şeyhül-İslâmı istemediklerinden onun dahi birlikte infisali şartıyla muvafakat hasıl olmuştur", Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1987, s. 21.

⁵⁸ Yaşar Özüçetin-Sıddık Yıldız, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Meclis-i Mebucan'ca Düşürülen İlk Kabine: Kâmil Paşa Hükümeti", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2009 13,s. 18.

⁵⁹ *Halil Mentеше'nin Anıları*, Hazırlayan: İsmail Arar, İstanbul 1986, s. 152.

Sirkeci'ye dayandı. Bunun üzerine Sadrazam istizah tahririne cevap vermek cesaretini göstermeyerek istifa edip çekilmişti".⁶⁰

Tanın başyazarı ünlü İttihatçılardan Hüseyin Cahit Yalçın, askerî baskı olduğunu kabul etmekle beraber bunu "*Bahriye, Meclis-i Mebusan ve Meşrutiyet tarafında mevki alıyordu*" şeklinde yorumlamıştır.⁶¹ Sina Akşin de Meclis üzerinde askeri baskı olduğunu kabul etmektedir, ancak İttihat ve Terakki'nin Meclisteki çoğunluğuna dikkat çekerek bu baskı olmadan da Kâmil Paşa'nın düşürülebileceğini belirtmektedir.⁶²

İttihat ve Terakki merkezi umumisi Kâmil Paşa'nın düşürülmesinden sonra Cemiyetin vilayet merkezlerine 15 Şubat 1909 tarihinde gönderdiği yazıda, "*Beşiktaş pişigahındaki donanma efradı umumen kardeşlerimizden ibaret olduğundan meşrutiyete karşı vurulan bu darbe üzerine sadrazamı protesto ediyor*"⁶³ diyerek askerinin tepkisini doğrulamış ve meşruluğunu savunmuştur.

Dönemin ünlü muhaliflerinden Mehmed Selahattin Bey konuyu daha da ileri götürerek Kâmil Paşa'nın Meclise gelmesi durumunda öldürüleceğini iddia etmiştir: "*Kâmil Paşa kabinesine güvensizlik oyu verildiği gün, Paşa Meclise gelseydi, meclis kapı ve koridorlarına, Ayasofya meydanına yerleştirilmiş İttihat ve Terakki fedailerini tarafından katledilecekti. Bu cinayetin işlenmesine Almanya'nın İstanbul büyükelçisi Baron Mareşal Dö Biberştayn ve Mareşal Golç Paşa'nın gizli teşebbüs ve tertipleri sonucunda, İttihat ve Terakki Cemiyeti karar verdi*".⁶⁴

Bunların yanında belirtilmesi gereken konulardan birisi de Kâmil Paşa'nın düşürülmesi sürecinde askerler arasında bir iç çatışma riskinin ortaya çıkmış olmasıdır. Zira II. Ordunun bazı subayları yeni hükümeti desteklemediklerini belirtirken I. ve II. Ordu'nun bazı subayları da Harbiye Nazırını desteklediklerini belirten telgraflar çekmişlerdir.⁶⁵

Diğer taraftan ilginç bir durum da Kâmil Paşa'yı düşüren İttihatçıların İngiltere'ye izahat verme ihtiyacı hissetmeleridir. İttihat ve Terakki, *Times* ve *Daily Telegraph* gazetelerine gönderdikleri açıklamada, meşrutiyete aykırı davranışları nedeniyle Kâmil Paşa'yı düşürmek mecburiyetinde kaldıklarını belirttikten sonra yeni sadrazam kim olursa olsun milletin genel arzusuna bağlı olarak İngiltere ile "*halisane bir muhabbet politikası*" takip etmeye mecbur olacağını ifade etmişlerdir: "*Kâmil Paşa Meşrutiyete aykırı durum ve hareketleriyle bizi kendisini düşürmek mecburiyetinde bırakmış olduğundan yarın ki*

⁶⁰ Halil Mentеше'nin Anıları, s. 152.

⁶¹ Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, Sayı: 97, s. 293.

⁶² Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, İstanbul 1994, s. 31.

⁶³ Süleyman Kani İrtem, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2003, s. 91.

⁶⁴ Mehmed Selahattin Bey, *İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, Sadeleştiren: Ahmet Varol, İstanbul 1990, s. 28-29.

⁶⁵ Aykut Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, İstanbul 2016, s. 48-49.

sadrazam her kim olursa olsun Osmanlı milletinin umumi arzusuna bağılı olarak İngiltere ile halisane bir muhabbet politikası takip ve tevsiine mecbur olacağını İngiltere efkâr-ı umumiyesi karşısında alenen açıklamayı vecibe addederiz. Diğer taraftan İngiltere'nin eskiden beri süregelen muhabbeti kişilere değil Osmanlı milletinin umumuna maruf olduğuna tam bir kanaatimiz bulunduğundan Osmanlı hükümetinin büyük ve mehib İngiliz kavminin muhabbet ve meveddetine eskiden olduğu gibi ve sonuna kadar itimat edilebileceğine eminiz...".⁶⁶

Sonuç

İkinci Meşrutiyet'in ilanının hemen sonrası Said Paşa'nın istifasıyla boşalan Sadrazamlığa 5 Ağustos 1908 tarihinde Kâmil Paşa tayin edilmiştir. İlk başlarda Kâmil Paşa'nın İttihat ve Terakki ile ilişkileri iyi gitmiş, ancak İttihat ve Terakki'nin hükümete müdahaleleri arttıkça bu ilişki bozulmuştur. Kâmil Paşa'nın 10 Şubat 1909 tarihinde Harbiye ve Bahriye Nazırlarını değiştirmesi ve meşrutiyeti korumak için İstanbul'a getirilen Avcı Taburlarını geri göndermek istemesi İttihatçıları endişelendirmiş ve Paşa hakkında gensoru önergesi verilmiştir.

Bu arada Beşiktaş'ta bulunan gemi kaptan ve subayları Bahriye Nazırının değişmesine itiraz etmiş ve hatta bu tepkilerini seçtikleri temsilcileri vasıtasıyla yazılı olarak Sadrazama ve Meclise de iletmişlerdir. Sadrazam Kâmil Paşa ile görüşen temsilci Rauf Bey üstü kapalı da olsa sadrazamı tehdit etmiştir. Bu İkinci Meşrutiyetin ilanı ile eksik de olsa parlamenter sisteme geçen Osmanlı'da sivil idareye ilk tehditti. Rauf Bey, donanmadaki subayların Kanun-ı Esasi'ye sadakat yemini ettiklerinden yeni atanan Bahriye Nazırından rahatsız oldukları için "heyecan içinde" bulduklarını ve ortamın bir barut fıçısı gibi olduğunu, bu nedenden ötürü bir hadisenin çıkabileceğini söylemiştir. Bu Türkiye'de tekrarlanacak "genç subaylar rahatsız" sözünün ilk öncüsüdür denebilir.

Askerler sadece Sadrazamı tehdit etmekle kalmamış, Kâmil Paşa hakkında verilen gensoru sırasında Meclise gelerek mebusları da baskı altına almışlardır. Beşiktaş önlerindeki donanmadan gelen bir telgrafta ise bahriyeliler nazırların görevden alınmasını meşrutî rejime aykırı olduğunu belirttikten sonra "*neticesi vahim olabilecek ahvale meydan verilmemesi*" için en kısa zamanda bu haksızlıktan geri dönülmesini istemişlerdir. İddiaya göre Meclis üzerindeki baskıyı öğrenen Kâmil Paşa da Meclise gelmemiştir. Paşa'nın Meclise gelmemesi üzerine hakkında güvensizlik oyu verilerek iktidardan düşürülmüştür.

Bunun yanında Mecliste mebuslar arasındaki tartışmalar sırasında asker-siyaset ilişkilerine dair bazı görüşler de dile getirilmiştir. İstanbul mebusu Zehrab Efendi donanma askerinin heyecan içinde olduğunu açıklamasının yanlış olduğunu savunmuştur. Zehrab Efendi meşrutiyeti korumanın herkesin görevi olduğunu kabul etmekle beraber bu sorumluluğun ilk önce Meclisin görevi olduğunu, askerinin bu sorumluluğu ancak meclisin

⁶⁶ II. Meşrutiyetin İlk Yılı, İstanbul 2018, s. 292.

dağılmış olması halinde resen kullanabileceğini dile getirmiştir. Zehrap Efendi sanki ileriye görürcesine “Eğer bu nazariyeyi kabul ederseniz pek vahim bir hat takip etmiş olursunuz” diyerek ilerde doğurabileceği sıkıntıyı dile getirmiştir.

Bolu Mebusu Habip Efendi ise askerlerin hareketinin meşru olduğunu ve “istibdadın” ihyasına çalışacağını gördükleri için yapılan tayine karşı çıktıklarını belirterek ordunun bazı durumlarda siyasete müdahale etmesini normal bulduğunu açıklamıştır. Habip Efendi, “Padişahтан evvela muhterem Ordumuzun süngüsüne, sonra Donanmamızın topuna istinaden yeni bir Başvekilin tayinini istirham ederiz” demesi asker-siyaset ilişkilerinde yeni bir dönemin başladığını göstermektedir. Bu olay iç siyasette ordunun etkisinin ve öneminin artması açısından bir dönüm noktası olmuştur.

KAYNAKÇA

I- Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)., Yıldız Esas Evrakı Kâmil Paşa (Y.EE.KP). 34-3367.

II- Kitap ve Makaleler

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul 1995.

Akşin, Sina, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, İstanbul 1994.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1982.

Aktar, Yücel, *II. Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları 1908-1918*, İstanbul 1990.

Bayur, Hilmi Kamil, *Sadrızam Kamil Paşa*, İstanbul 1954.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, I/II, Ankara 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, II/IV, Ankara 1991.

Cullagh, Francis Mc., *Abdülhamid'in Düşüşü*, Türkçesi: Nihal Önal, İstanbul 1990.

Gazel, Ahmet Ali, *Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in Siyasi Hayatı (1908-1913)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2000.

Gazel, Ahmet Ali, *Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Parlamenter Denetim 1908-1920*, Konya 2007.

Graves, P. Philip, *İngilizler ve Türkler*, (Tercüme: Yılmaz Tezcan), Ankara 1999.

Halil Mentеше'nin Anıları, Hazırlayan: İsmail Arar, İstanbul 1986.

II. Meşrutiyetin İlk Yılı, İstanbul 2018.

İba, Şeref, *Parlamenter Denetim Yolları, Etkinliği ve Susurluk Örneği*, Ankara 1997.

- İnal, Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, III, İstanbul 1982.
- İrtem, Süleyman Kani, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2003.
- Kansu, Aykut, *İttihadçuların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, İstanbul 2016.
- Karabekir, Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İstanbul 1993.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*
- Mehmed Selahattin Bey, *İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, Sadeleştiren: Ahmet Varol, İstanbul 1990.
- Şen, İsmail, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa (1831-1913)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.
- Tengirşek, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Ankara 1981.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, “Meşrutiyet Hatıraları”, *Fikir Hareketleri*, nr. 71, Şubat 1935-nr.224, 5 Şubat 1938.
- Yaşar Özüçetin-Sıddık Yıldız, “İkinci Meşrutiyet Devrinde Meclis-i Mebusan’ca Düşürülen İlk Kabine: Kâmil Paşa Hükümeti”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, Erzurum 2009, s. 11-24.

III- Süreli Yayınlar

Tanin

Volkan

İkdam